

Turinys

ĮŽANGA.	Kaip palaidoti kūną netikru vardu	9
1 SKYRIUS.	Susidomėjimas pavojinga byla	21
2 SKYRIUS.	Mengelės dyviniai vėl kartu	35
3 SKYRIUS.	Teisingumo siekis	44
4 SKYRIUS.	Paslapčių saugojimas	57
5 SKYRIUS.	Kylantis nacistinės Vokietijos mokslininkas	69
6 SKYRIUS.	Gerasis dėdė	88
7 SKYRIUS.	Aistra tyrimams	108
8 SKYRIUS.	Mengelės paaukštinimas	133
9 SKYRIUS.	Aušvico išlaisvinimas	155
10 SKYRIUS.	Niurnbergo procesai	172
11 SKYRIUS.	Naciai Buenos Airėse	187
12 SKYRIUS.	Operacija „Eichmannas“	203
13 SKYRIUS.	Nacių draugų lojalumas	224
14 SKYRIUS.	Sera Negroje neramu	236

8 ■ SLAPSTANT MENGELĘ

15 SKYRIUS. Bavarija tropikuose	254
16 SKYRIUS. Gyvenimas ant ašmenų	279
17 SKYRIUS. Paskutinė medžioklė	309
18 SKYRIUS. Ekshumacija	326
PABAIGA. Paskutiniai Liselottės žodžiai	361
Pastaba dėl šaltinių	373
Padėka	377
Bibliografija	381

ĮŽANGA

KAIP PALAIDOTI KŪNĄ NETIKRU VARDU

BERTIOGA, 1979-ŲJŲ VASARIS

Buvo puiki popietė, tačiau Peteris vis dar kiūtojo užsidaręs namuose. Langai ir durys praktiškai visą laiką buvo aklinai uždaryti, nepaisant alinančio vasaros karščio¹. Kaimynai menkai pažinojo ten gyvenantį vyrą. Jis buvo labai santūrus ir vengė nepažįstamų žmonių. Išvakarėse jis pats vienas atvyko iš San Paulo ir jam teko varginanti kelionė klaidžiais keliais autobusu, taip pat ilgas persikėlimas keltu. Jo jau laukė draugai Wolframas ir Liselottė Bossertai su vaikais. Senukas tuos vaikus labai mylėjo: Andreasui buvo dvylika metų, o Sabinai – keturiolika. Tačiau prieš priimdamas kvietimą praleisti su jais laiką Bertiogoje jis dvejojo. Sakė

¹ *Son may have gone to Bertioga in O Estado de S. Paulo*, 1985 m. birželio 8 d., p. 15.

esąs pavargęs. Sutiko atvykti tik todėl, kad manė, jog jo gyvenimas jau eina į pabaigą². Pastaruoju metu jis buvo tapęs irzlus, nervingas, prieš pat kelionę susikivirčio su buvusia tarnaita Elsa. Priežastis ta, kad ji jam patiko, tačiau šis jausmas nebuvo abipusis. Tai tik dar vienas motyvas pailsėti šią karštą popietę.

Jis nusprendė palikti vasarnamį ir paplaukioti jūroje. Visa Bossertų šeima lydėjo jį į paplūdimį. Jie buvo tiek artimi, kad, atrodo, juos sieja kraujo ryšys. Jis pažinojo vaikus nuo pat mažumės. Visa šeima, taip pat ir suaugę jos nariai, vadino jį „dėde Peteriu“ ar paprasčiausiai „dėde“.

Visas penketukas laisvai galėjo susikalbėti portugališkai, tačiau visada buvo linkę tarpusavyje kalbėtis savo gimtąja vokiečių kalba. Dėdė Peteris buvo kilęs iš Bavarijos, Pietų Vokietijos, Wolframą ir Liselottę Bossertai atvyko iš Austrijos. Ši pora jau buvo susituokusi, kai 1952 m. nusprendė persikelti į Braziliją, susivilioję vietos augmenija, ypač Liselottę, kuri labai mėgo grožėtis augalais ir išvykas į gamtą. Jie taip pat žinojo, kad čia yra didelė vokiškai kalbančių žmonių bendruomenė, padėsianti jiems įsikurti nepažįstamame krašte. Jie paliko Europą Šaltojo karo metu, nes baiminosi naujo ginkluoto konflikto kontinente. Tuo metu Austrijoje vyravo neapibrėžtumo nuotaikos ir pati valstybė vis dar buvo okupuota Sąjungininkų pajėgų. Turėjo svarbos ir faktas, kad Austrija buvo visai šalia Geležinės uždangos – įsivaizduojamos linijos, atskyrusios kapitalistinę ir komunistinę

2 *The exhumation of the enigma* in *Veja*, 1985 m. birželio 12 d.

pasaulius. Prie visų šių įtampų dar prisidėjo ir tai, kad Liselottė ir Wolframą vos prieš kelerius metus buvo tiesiogiai išgyvenę Antrojo pasaulinio karo baisumus ir žinojo, kad dar kartą tokios patirties negalėtų pakelti.

Naktimis Sąjungininkai bombarduodavo Gracą, antrą pagal dydį Austrijos miestą, kuriame gyveno Liselottė. Kaip ji sakydavo, tai „išderino“ jos širdį. Nuo to laiko iki pat gyvenimo pabaigos jai atrodė, kad jos širdis niekada nebegrįš į normalų ritmą. Kai Adolfas Hitleris įsiveržė į Lenkiją ir pradėjo karą, ji tebuvo vienuolikmetė moksleivė. Konfliktas sudrebino pasaulį. Jos dėdės žuvo, kovodami už Trečiąją reichą³. Wolframą taip pat kovojo Vokietijos kariuomenėje, tačiau niekada nepakilo aukščiau *scharführerio*, karinėje hierarchijoje tai yra kapralo ekvivalentas. Dėdei Peteriui pavyko pasiekti gerokai daugiau, Wolframui tai darė didelį įspūdį. Dėdė buvo pasiekęs *hauptsturmführerio* rangą, prilygstantį kapitonui. Negana to, jis priklausė siaubą kėlusiai SS – *Schutzstaffel* – specialiosioms pajėgoms, kurios buvo sukurtos apsaugoti nacių partijos lyderius ir virto pastarųjų elitine armija.

Tačiau ne dėdės Peterio darbas specialiosiose pajėgose ar veikla fronte po daugelio metų jį išgarsino visame pasaulyje, o gydytojo praktika Aušvico mirties stovykloje. Jo tikrasis vardas buvo Josefas Mengelė, bet apie tai niekam nevalia buvo žinoti. Apie tai negalima buvo kalbėti prie kitų žmonių, ypač vaikų, kurie neturėjo nė mažiausio supratimo apie tamsią dėdės Peterio praeitį.

3 Asmeninis pokalbis su Liselotte Bossert, 2017 m. lapkritį.

Šią akimirką terūpėjo kuo greičiau nusigauti iki jūros. Paplūdimys buvo maždaug už kilometro nuo namo, kurį Bossertų šeima kiekvieną vasarą nuomodavo iš kitos atvykėlės iš Austrijos Ericos Vicek. Ji save vadino „griežta antinaciste“ ir neturėjo nė menkiausio supratimo, kas iš tiesų buvo tas svečias, kuris atvykdavo pas jos nuomininkus.

XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Bertioga buvo atskirta nuo likusio pasaulio, o norint ten patekti reikėjo kantrybės. Į ją buvo galima patekti per Santo Amaro salą, esančią Gvaružoje. Iš ten per kanalą buvo galima persikelti keltu. Keliautojams skubėti nebuvo prasmės, nes trumpa kelionė, priklausomai nuo kelto tvarkaraščio, galėjo užtrukti kelias valandas. Tai netrukdė daugeliui europiečių, kurie gyveno Brazilijoje ir atostogoms vykdavo pasimėgauti šia pakrante. Be austrų, čia vasarnamius turėjo vokiečiai, šveicarai, italai, vengrai ir prancūzai. Tai buvo galimybė pailsėti malonioje ir ramioje vietoje. Automobiliai būdavo paliekami neužrakinti, namų langai ir durys atviri, ten nebuvo tų rūpesčių, su kuriais tenka susidurti San Paule ar greta esančioje Gvaružoje, kur driekiasi madingi paplūdimiai ir nekilnojamas turtas gerokai brangesnis. Daugelis poilsiautojų mėgdavo pasinaudoti ramybe ir valandų valandas žvejoti kefales, kurių Bertiogoje, kaip daugiau nei prieš keturis šimtmečius aprašė Hansas Stadenas, buvo apstu. Šis vokiečių tyrinėtojas buvo pirmasis, dar XVI a. išleidęs knygą apie šio regiono grožį ir pavojus. Tuomet čia gausiai gyveno čiabuviai. Stadenas pats viską buvo patyręs, nes buvo patekęs į vietos genties, kanibalų tupių, nelaisvę ir vos netapo jų maistu.

Kitas mėgstamas užsiėmimas ilgais vasaros sezono vakarais buvo kortų žaidimai. Bent kartą per savaitę įvairių tautybių europiečių grupelė susirinkdavo pažaišti ir jau anuomet sklandė gandai, kad kažkur šiose vietose slapstosi naciai⁴.

Pagrindinis Bertiogos paplūdimys Enseada nepriminė Žydrosios lagūnos. Jūros spalva buvo beveik ruda – tokį efektą kėlė sunykusi Atlanto miškų augmenija. Tačiau iš pažiūros purvinas vandens atspalvis turistams netrukdė. Paplūdimys žavėjo tuo, kad jūra, kitaip nei daugelyje San Paulo pakrantės paplūdimių, buvo tinkama puikioms maudynėms. Jei pasisėkdavo ir būdavo palankus oras, čia susiformuodavo savotiškas baseinas, kuris puikiai tiko net vaikams. Kitomis atostogų sezono dienomis jūra būdavo audringa ir reikėjo pasisaugoti; gelbėtojams nebuvo neįprasta sulaukti pranešimų apie skęstančius žmones. Užtat plati smėlio juosta, ilgas, daugiau nei septynių kilometrų paplūdimys, puikiai tiko žaisti futbolą. Būrelis vyrų tai ir darė tą trečiadienio popietę.

Kol kamuolys ritinėjosi smėlyje, Bossertai ir dėdė Peteris nuėjo į vandenį. Jūros srovės netrukus ėmė traukti gilyn, ir Liselottė su vaikais mieliau pasitraukė į seklesnę vietą. Dėdė Peteris buvo geras plaukikas, bet tą dieną Andreassas matė, kaip jis pakėlė ranką ir šaukėsi pagalbos. Atrodė, kad jis skęsta. Liselottė pamanė, kad jos vyresnio amžiaus draugui insultas. Wolframą nuskubėjo į pagalbą. Kai jis sugriebė

4 Pokalbis su vokiečių palikuone, kuri leido vasaras Bertiogoje ir buvo Mengelės skendimo Enseada paplūdimyje liudininke. Bijodama nemalonumų, ji prašė neatskleisti jos tapatybės.

senolį, šis jau vos gaudė kvapą. Andreasas nubėgo į krantą atnešti gelbėjimo rato. Kiti žmonės taip pat bandė padėti. Du gelbėtojai, kurie buvo vieninteliame poste už daugiau nei ketvirčio mylios, pamatė, kad vyksta kažkoks sujudimas, ir nuskubėjo padėti. Wolframas jau buvo spėjęs atitempti Peterį į vietą, kur vandens tebuvo iki juosmens, tačiau šis vis dar negalėjo judėti pats. Gelbėtojai ištraukė abu vyrus į krantą ir tuoj pat pradėjo gaivinti sąmonės netekusį Peterį, bet buvo per vėlu. Jis jau buvo negyvas.

Kažkas iškviatė medicinos pagalbą. Tačiau atvykę gydytojai tik patvirtino tai, kas jau visiems buvo akivaizdu: nieko nebegalima padaryti⁵. Liselottę apėmė neviltis. Ji vis purtė kūną ir nenorėjo leisti jį išvežti⁶. Jos vyras jautėsi prastai, nes pats vos nepaskendo, bandydamas išgelbėti draugą. Medicinos pagalbos automobilis nugabeno Wolframą į ligoninę, o Liselottė liko paplūdimyje su mirusio žmogaus kūnu. Gelbėtojai paskelbė pranešimą ir iškviatė karo policiją. Tą popietę Bertigos policijos nuovadoje budėjo kapralas Espedito Dias Romão, aukštas stiprus juodaodis. Pasak įvairių liudininkų, Mengele baisėjosi juodaodžiais ir net tvirtino, jog „vergovė niekada neturėtų baigtis“⁷, tad labai ironiška, kad būtent juodaodžiui teko oficialiai konstatuoti jo mirtį.

Atvykęs į paplūdimį kapralas Dias Romão rado Liselottę labai susikrimitusią. Ji jam pranešė, kad miręs vyras yra jos dėdė. Policininkas paprašė mirusiojo dokumentų, tačiau jie

5 Andreamo Bosserto liudijimas federalinei policijai.

6 Walterio Silva, gelbėtojo Bertigoje, liudijimas federalinei policijai.

7 *Before death, depression in O Estado de S. Paulo*, 1985 m. birželio 11 d.

buvo vasarnamyje. Ji nuėjo jų paimti ir grįžo su užsieniečio tapatybės kortele, kurioje buvo įrašyta, kad tai Wolfgangas Gerhardas, gimęs Lebnice, Austrijoje, 1925 m. rugsėjo 3 dieną. Tai buvo penkiasdešimt trejų metų vyro dokumentai. Tikrasis vyro, kurio kūnas gulėjo paplūdimyje, amžius buvo šešiasdešimt septyneri metai. Skirtumas buvo keturiolika metų, bet jaunas policininkas į tai neatkreipė dėmesio. Kai tik Liselottė padavė jam atneštą dokumentą, policininkas, nieko neįtardamas, užpildė policijos pranešimą. Vienintelis dalykas, kuris patraukė jo dėmesį, buvo tautybė: austras⁸.

Liselottė nurodė savo namų San Paule adresą, tarsi dėdė būtų gyvenęs kartu su ja. Kapralas Dias, kuris iki tol nebuvo daug girdėjęs apie nacizmą ar holokaustą, tiesiog užsirašė duomenis, kuriuos vėliau perdavė policijai ir, kaip reikalaavo įstatymai, ugniagesiams. Jam tai buvo tik biurokratinė procedūra, pranešimas apie nelaimingą atsitikimą, kurį jis apibūdino kaip „staigų sunegalavimą, po kurio sekė skendimas“. Policijos pareigūnas paprašė tarnybinio automobilio, kuriuo kūnas būtų nugabentas į Teismo medicinos institutą Gvaružoje. Kol transportas dar nebuvo atvykęs, velionis liko gulėti ant smėlio pusnuogis, tik su glaudėmis. Pasirodė moteris su žvake ir uždegė ją šalia mirusiojo. Paplūdimyje buvusios mamos išsivedė vaikus, kad šie nematytų tos scenos. Buvo vėlyva popietė, automobilis neskubėjo.

Kapralas Dias Romão liko su Liselotte. Ji beveik visą laiką buvo nuleidusi galvą, stebėjo draugą. Su policininku ji

⁸ Asmeninis pokalbis su Espedito Dias Romão 2018 m. sausio 27 d.

beveik nekalbėjo. Įvykio stebėtojams tai atrodė normalus elgesys žmogaus, ką tik praradusio artimąjį. Tačiau Liselottės galvoje buvo ne tik liūdesys, bet ir daug praktinių klausimų. Jai reikėjo greitai apgalvoti, ką ketina daryti. Jai buvo neramu, kad jos vaikai nakvos pas beveik nepažįstamą kaimynę ir kad jos vyras guli ligoninėje. Tačiau ne tik tai: ji žinojo, kad šalia jos esantis kūnas yra vieno ieškomiausių karo nusikaltėlių pasaulyje. Ar dabar jai derėtų atskleisti žmogaus, kurį taip ilgai padėjo slėpti, tapatybę? Kokios būtų pasekmės jai ir jos vaikams? Su visais šiais klausimais ir abejonėmis ji turėjo susidoroti pati, nesukeldama įtarimų.

Jos pirmasis sprendimas buvo laikytis versijos, kad miręs vyras buvo Wolfgangas Gerhardas, kaip teigiama tapatybės kortelėje. Net jei ji būtų nusprendusi atskleisti tiesą, ji niekuo nebūtų galėjusi patvirtinti savo žodžių, nes vardas ir informacija dokumentuose buvo autentiški. Tik nuotrauka buvo suklastota. Tikra Wolfgango nuotrauka buvo kruopščiai nuimta ir jos vietoje priklijuota tokio pat dydžio Mengelės nuotrauka, kuris tuo metu buvo pagyvenęs žmogus su dideliais ūsais. Jo tikras vardas buvo pernelyg plačiai žinomas, kad jį galima būtų įrašyti tapatybės kortelėje, nepatraukiant nereikalingo dėmesio. Oficialiuose Brazilijos dokumentuose neegzistavo nei Josefas Mengelė, nei dėdė Peteris: tik Wolfgangas Gerhardas, draugas iš Austrijos, realus žmogus, kuris, tiesą sakant, ir pristatė senąjį nacį Bossertų šeimai. Prieš sugrįždamas į Austriją, jis atidavė visus dokumentus, kuriuos turėjo įgijęs Brazilijoje. Jis buvo tikras, kad jų jam

Europoje nebeprireiks, o jie gali būti labai naudingi ir padėti Mengelei išlikti šešėlyje ir nebūti susektam. Susidūrusi su iššūkiu, Liselottė nutarė būti praktiška. Ji nutarė, kad geriausia viską įveikti būtent tokiu būdu ir „leisti įvykiams tekėti normalia vaga“, kaip vėliau sakė federalinei policijai⁹.

Teismo medicinos instituto ekspertai kūną tirti pradėjo jau brėkstant aušrai. Budintis gydytojas Jaimė Edsonas Andrade de Mendonça nustatė, kad mirties priežastis – „uždusimas panirus į vandenį“, t. y. skendimas. Jis nemanė, kad reikia atlikti skrodimą arba kelti klausimą dėl mirusiojo tapatybės ar amžiaus. Koroneriui, apžiūrinčiam tokio amžiaus vyro kūną, nekilo įtarimų dėl keturiolikos metų neatitikimo. Svarbu tai, kaip kūnas buvo prižiūrimas, kaip velionis rūpinosi savo sveikata būdamas gyvas. Be to, dėl vandens poveikio audiniai buvo susiraukšlėję, ir tai galėjo būti viena priežasčių, kodėl amžiaus neatitikimas liko nepastebėtas. Doktorui Jaimei klausimų nekilo, jis paprasčiausiai pasitikėjo Liselottės pateiktais dokumentais ir pasirašė mirties liudijimą.

Išvargusi vidutinio amžiaus moteris rūpinosi visomis smulkmenomis, tarsi velionis iš tiesų būtų jos šeimos narys. Ji rado drabužių mirusiajam aprengti: kelnes, diržą, marškinius, batus ir kojines. Ji primygtinai reikalavo, kad laidotuvių asistentas mirusiojo rankas paliktų priglaustas prie šonų. Tokį prašymą kažkada buvo išsakęs pats Mengelė. Jis teigė, kad visą gyvenimą jaučiasi tarsi kareivis ir jo paskutinis

9 Liselottės Bossert liudijimas federalinei policijai.

noras buvo būti palaidotam taip, tarsi jis stovėtų rikiuotėje. Keistas prašymas, nes Brazilijoje buvo įprasta laidoti žmones sudėjus jų rankas ant krūtinės. Tačiau ritualinių paslaugų asistentas nesiginčijo ir sutiko įgyvendinti prašymą¹⁰.

Iškilo klausimas, kaip pasielgti su kūnu? Nors niekas anksčiau nebuvo kalbėjęs su Liselotte apie galimybę kūną kremuoti, tai būtų buvęs patogus sprendimas, nes būtų užkirtęs kelią bet kokiai galimybei nustatyti tikrąją mirusio žmogaus tapatybę. Tačiau to negalima buvo padaryti, nes tik artimi giminaičiai galėjo teikti prašymą tokiai procedūrai. Tad Liselottė tik prisiminė, kad tikrasis Wolfgangas Gerhardas davė jai ir vyrui nurodymą palaidoti dėdę San Paulo priemiestyje Embu, jei jis mirtų Brazilijoje. Wolfgangas buvo nupirkęs motinai kapą Rosario kapinėse, kur buvo palaidota daug vokiečių, o kapavietėje dar buvo laisvos vietos. Jis pats kapavieta neketino naudotis, nes planavo grįžti į Austriją. Wolfgangas ne tik paliko dokumentus Mengelei, bet ir norėjo pasirūpinti jo palaidojimu, nes visada jautė atsakomybę pasirūpinti savo draugu. Liselottė tai prisiminė ir neabejojo, kad tai bus geriausia vieta Mengelei.

Kitą rytą kūnas buvo parengtas laidoti. Laidojimo namų darbuotoja atvyko paimti karsto ir nuvežė jį į kapines už daugiau nei šešiasdešimt mylių. Liselottė vyko kartu, ir nors buvo vasara, ji vilkėjo tamsią velvetinę palaidinę. Kelionės metu ji skundėsi dėl kelio, kuriame buvo keletas itin sunkiai

10 Ibid.

pravažiuojamų ruožų¹¹. Kai jie pagaliau atvyko į Rosario kapines, Liselottė nuėjo pas administratorių ir pasiteiravo apie Wolfgangui Gerhardui priklausančią kapavietę.

Gino Carita, simpatiškas italų imigrantas, nurodė kapo vietą ir paprašė parodyti mirties liudijimą. Perskaitęs, kad mirusysis yra pats Gerhardas, jis norėjo atidaryti karstą ir atsisveikinti. Gino su austru buvo susipažinę prieš kelerius metus, kai italas buvo pasamdytas pastatyti nedidelę sienelę ir pagaminti bronzinę lentelę su Gerhardo motinos Friederikos gimimo ir mirties datomis. Austras kelis kartus buvo grįžęs aplankyti kapo ir paskutinį kartą administratoriui pasakė, kad išvyksta į kelionę, bet nepasakė kur, ir daugiau jo niekas nematė. Prieš išvykdamas jis užsiminė, kad šalia jo motinos gali būti palaidotas „vyresnis giminaitis“. Gino negalėjo patikėti, kad Wolfas, kaip jį vadino, dabar grįžta karste. Italas pabandė karstą atidaryti, ir Liselottei teko staigiai suvaidinti isterijos priepuolį. Ji pradėjo raudoti ir pareikalaavo, kad Gino nedrįstų atidaryti karsto, nes žmogus skendo, ir jo kūnas pakito. Tai buvo vienintelis būdas spręsti netikėtai iškilusią problemą. Jei administratorius būtų atidaręs karstą, jis neabejotinai iš karto būtų supratęs, kad čia apgaulė, ir būtų kilę daug problemų. Po nedidelio sąmyšio du duobkasiai iškasė duobę. Vienas iš jų prisimena, kad tą dieną laidotuvėse dalyvavo tik Liselottė. Baigusi šią kuklią ir privačią ceremoniją, ji pagaliau galėjo grįžti namo ir pamatyti savo

11 Maria Helena Costa Guerra, *Funeraria Nova* darbuotojos liudijimas policijai.

vaikus. Svarbiausia, kad paslaptis, kurią ji saugojo dešimtmetį, dabar buvo palaidota Wolfgango Gerhardo kape.

Liselottė buvo tikra, kad elgiasi teisingai. Ji manė, kad vaikai nebūtų galėję atlaikyti naštos, kuri būtų užkritusi ant visų šeimos narių pečių, atskleidus dėdės Peterio tapatybę. Ji mąstė: „Visada geriau nekelti triukšmo.“ Kaip katalikė, ji tikėjo, kad Dievas visada jai padeda, nes, jos įsitikinimu, vienintelis jos nusikaltimas yra tai, kad ji padeda draugui, kuris jos akyse buvo mokslininkas, o ne puolęs daktaras, kuris nusiuntė tūkstančius mirti į dujų kameras Aušvice, be kruopelytės atjautos ir sąžinės graužaties kankino nekaltas moteris ir vaikus savo eksperimentais. Taip jau nutiko, kad žudikas mirė besidžiaugdamas gyvenimu paplūdimyje vasaros popietę, niekada nepatrauktas atsakomybėn už įvykdytus nusikaltimus.

MENGELĖS DVYNIAI VĖL KARTU

JERUZALĖ, 1984-ŲJŲ SPALIS

Jau buvo praėję daugiau nei penkeri metai, kai Josephas Mengelė buvo miręs ir palaidotas, tačiau niekas apie tai nežinojo. Tiksliau, žinojo keli žmonės – tik jo draugai Brazilijoje ir giminės Vokietijoje, tie, kurie padėjo jam slapstytis, pasibaigus Antrajam pasauliniam karui.

Nors miręs vyras jau buvo virtęs kaulų krūva atokiose ir niekam nežinomose Embu priemiesčio kapinėse, nacių daktaro aukos ir medžiotojai atkakliai tęsė nusikaltėlio paieškas, darydami prielaidą, kad jis vis dar gyvas. Mengelės buvimo vieta buvo didžiulė paslaptis, kuri kurstė absurdiškiausias sąmokslų teorijas. Pagrindinė versija laikyta, kad jis gyvena Paragvajuje. Taip pat buvo žmonių, kurie teigė, kad tikrai jį matė Bahamų salose, Patagonijoje ir Urugvajuje. Garsusis nacių medžiotojas Simonas Wiesenthalis su keistu tikslumu garantavo, kad buvęs SS kapitonas slapstosi

karinėje bazėje mažyčiame Paragvajaus miestelyje Laurelese. Į šią bazę neturėjo teisės įžengti net vietos policija. Kitas nacių medžiotojas Tuviahas Friedmanas tvirtino, kad Mengelė buvo asmeninis Paragvajaus diktatoriaus Alfredo Stroessnerio gydytojas¹³. Nežinau, kuo jie rėmėsi, įvardindami vietas taip užtikrintai. Iš spaudoje pasirodžiusių visišškai klaidingų spėlionių buvo aišku, kad niekas neturėjo nė menkiausio supratimo, kur yra Mengelė, išskyrus artimus ir ištikimus jo gynėjus.

Net ir neturėdama jokių konkrečių gairių, kurios galėtų padėti, viena moteris buvo pasiryžusi jį surasti bet kokia kaina. Penkiasdešimt vienų Eva Mozes Kor, Transilvanijoje gimusi ir Jungtinėse Amerikos Valstijose gyvenusi rumunė, svajojo patraukti atsakomybėn žmogų, kuris vaikystėje ją išnaudojo kaip jūrų kiaulytę eksperimentams. „Turime surasti Mengelę, kol jis nemirė savo paties lovoje“, – 1984-ųjų spalį Jeruzalėje vykusioje spaudos konferencijoje su ryškiu akcentu kalbėjo ji. Mozes Kor ką tik buvo įkūrusi asociaciją „Auschvico nacių mirtinus laboratorinius eksperimentus išgyvenę vaikai“ („Children of Auschwitz Nazi Deadly Lab Experiments Survivors“, sutr. CANDLES), kuri atstovavo išgyvenusiems Mengelės eksperimentus dvyniams. Ji buvo ne tik steigėja, bet ir naujai sukurtos institucijos atstovė spaudai. Ji surinko žurnalistus, kad praneštų, jog kai kurie išgyvenusieji kitų metų sausio 27-ąją, minint keturiasdešimtąsias stovyklos išlaisvinimo metines, leisės į dviejų mylių žygį

¹³ *Mystery, myth. Where is Mengele?* in *O Estado de S. Paulo*, 1985 m. kovo 10 d.

aplink Aušvicą. Tai turėjo būti tik vienas iš daug didesnės kampanijos renginių: atkreipti pasaulio dėmesį į Mengelės paieškas. Asociacija išplatino pareiškimą spaudai, kuriame buvo pateiktas bauginantis faktas: Mengelė Aušvice medicininiais eksperimentams naudojo tris tūkstančius dvynių, iš kurių tik 183 liko gyvi. „Nusikaltėlis, kuris mums tai darė, vis dar laisvėje, – sakė Eva. – Jei mes nieko nedarysime, taip ir liks“, – pridūrė ji.

Eva buvo įsitikinusi, kad kuo daugiau viešumo sulauks jos byla, tuo geriau bus. Ji mąstė plačiai. Ji išsiuntė telegramas Jungtinių Amerikos Valstijų prezidentui Ronaldui Reaganui ir Sovietų Sąjungos politiniam lyderiui Konstantinui Černenkai, kviesdama dviejų didžiausių to meto galybių vadovus dalyvauti jos organizuojamame simboliniame žygyje¹⁴.

Giliai širdyje Mozes Kor net labiau nei patraukti Mengelę baudžiamojon atsakomybėn norėjo išsiaiškinti, kokias medžiagas jis suleido jai ir jos seseriai dynei Miriam Mozes Zeiger, kai jos buvo mažos. Praėjus keturiems dešimtmečiams po eksperimentų, ji vis dar turėjo sveikatos problemų, kurias sukėlė tos injekcijos, bet apie tai ji nenorėjo kalbėti¹⁵. Labiausiai ji nerimavo dėl savo sesers. Dėl Aušvice atliktų eksperimentų Miriam buvo išsivysčiusios sunkios inkstų infekcijos, kurių neslopino antibiotikai. Gydytojai nustatė,

¹⁴ Išgyvenusių asmenų viešas kreipimasis dėl informacijos apie pabėgusius nacių pasirodė 1984 m. spalio 13 d.

¹⁵ Interviu su Eva Mozes Kor vyko elektroniniu paštu 2017 m. rugpjūčio 1 d.

kad jos organai atrofavosi, jie buvo lyg dešimties metų mergaitės – būtent tokio amžiaus sesės nacių laboratorijoje tapo eksperimentinėmis jūrų kiaulytėmis. Nerasdami priežasties, Miriam tyrę gydytojai paprašė jos bylų iš koncentracijos stovyklos, kad galėtų išsiaiškinti, kas galėjo sukelti tokius padarinius, ir tada galbūt pavyksią padėti. Seserys taip ir nerado nei dokumentų, nei žmogaus, kuris galėtų paaiškinti, kas joms atsitiko toje laboratorijoje.

Dvynės Eva Mozes Kor ir Miriam Mozes Rumunijoje.

Jad Vašemo nuotraukų archyvas, Jeruzalė.

Miriam gyveno Izraelyje, o Eva Indianos valstijoje, JAV, kur ji ištekėjo, susilaukė dviejų vaikų ir padarė karjerą kaip nekilnojamojo turto agentė. Labai ilgai Eva negalėjo su niekuo kalbėti apie siaubingus eksperimentus. Jos kaimynai

galvojo, kad ji keistuelė, ir jos „keistenybės“ buvo juokelių tema nuo tada, kai per Heloviną ji išvijo būrį vaikų, kurie kaukėti atėjo kaukėti saldinių į jos namus. Tai, kas atrodė kaip nekalta išdaiga, jai priminė nacių jaunuolių grupes, kurios, kai ji buvo maža mergaitė, terorizavo žydus Porce, Rumunijoje¹⁶.

Evos santykis su praeitimi pradėjo keistis tik tada, kai 1978 m., praėjus daugiau nei trims dešimtmečiams po išvykimo iš Aušvico, ji pažiūrėjo televizijos serialą „Holokaustas“. Serialas sulaukė milžiniškos sėkmės – Jungtinėse Valstijose jį žiūrėjo 120 milijonų žiūrovų, o aktorių gretose vaidino tuomet dar mažai žinoma Meryl Streep. Miniseri-
 alas palietė temą, kuri tuo metu buvo mažai aptarinėjama viešumoje: masinį žydų žudymą Europoje. Keturių serijų „Holokaustas“ pasakojo apie Berlyno žydų Weissų šeimą, kuri buvo klestinti ir laiminga iki nacizmo įsigalėjimo, kai dėl antisemitinės Trečiojo reicho politikos prarado savo teises, buvo persekiojama ir sunaikinta. Daugeliui išgyvenusiųjų serialas nepatiko, nes, jų nuomone, siužetas pernelyg supaprastino labai sudėtingas problemas, jie net piktinosi, kad tai muilo opera, nagrinėjanti rimtą temą. Nepaisant kritikos, miniseri-
 alas turėjo didžiulę reikšmę, nes suteikė veidą ir vardą žydų kančioms ir padidino visuomenės informuotumą ne tik Jungtinėse Valstijose, bet ir Vokietijoje, kur serialas taip pat sulaukė sėkmės.

16 Eva Mozes Kor and Lisa Rojany Buccieri, *Surviving the Angel of Death: The True Story of a Mengele Twin in Auschwitz*. Vancouver: Tanglewood, 2009.

Žodis „holokaustas“, kuris iki tol buvo retai vartojamas, ėmė skambėti dažniau. Pirmas mums žinomas žodžio „holokaustas“ paminėjimas siekia trylikimą amžių. Tai vertimas graikiško žodžio *holokauston*, kuris savo ruožtu yra hebrajiško žodžio *olah* vertimas. Biblijos laikais *olah* buvo auka, kurią ugnis turėjo visiškai sunaikinti. Holokausto termino naudojimas turėjo religinę prasmę, kuri reiškė, kad nužudyti žydai, kurių kūnai visiškai sudegė krematoriumuose, yra traktuojami kaip auka Dievui. Laikui bėgant, žodis pradėjo reikšti didžiulio masto žudynes ar griovimą¹⁷. Net ir dabar kyla ginčų dėl sąvokos „holokaustas“ naudojimo. Nėra visuotinai sutarta dėl jo prasmės: pavyzdžiui, ar jis vartotinas išskirtinai, kai kalbame apie žydų naikinimą, ar jį galima taikyti ir tais atvejais, kai kalbama apie kitų žmonių žudynes¹⁸. Izraelyje linkstama geriau naudoti sąvoką „Šoa“, kuri hebrajiškai reiškia „katastrofa“.

Po serialo sėkmės Eva suprato, kad daug žmonių pradeda suprasti, kodėl ji kitokia. Kai kurie žmonės jos net atsiprašė už tai, kaip su ja elgėsi iki tol. Tai buvo posūkis ne tik jos, bet ir kitų, atlaikiusiųjų klaikius išbandymus, gyvenime, taip pat visoje amerikiečių kultūroje. Nuo tada holokaustas įgijo vis daugiau žinomumo populiariose knygoje ir filmuose,

¹⁷ *Holocaust* in *Merriam-Webster Dictionary*. Žr.: <www.merriam-webster.com/dictionary/holocaust>. Peržiūrėta 2020 m. birželio 3 d.; *What Is the Origin of the Term Holocaust?* in *Encyclopaedia Britannica*. Žr.: <www.britannica.com/story/what-is-the-origin-of-the-term-holocaust>. Peržiūrėta: 2020 m. birželio 3 d.

¹⁸ Laurence Rees, *The Holocaust: A New History*. London: Penguin, 2017.

tokiuose kaip „Sofi pasirinkimas“, kuris buvo ekranizuotas 1982 m., o pagrindinį vaidmenį atliko Meryl Streep ir šįsyk laimėjo „Oskarą“ kaip geriausia aktorė. Tuo pat metu buvo tiesiog lenktyniaujama, įrašinėjant koncentracijos stovyklas išgyvenusių žmonių pasakojimus, šis periodas vėliau buvo pavadintas „liudijimo era“. Siekiant išsaugoti šiuos įrašus, įvairiose valstybėse buvo sukurti vieši ir privatūs archyvai¹⁹.

Eva, kuri iki tol net neprisilietė prie tos temos, dabar tapo paskaitininke, jos auditorija kėlė išsamius klausimus apie nacių vykdytus medicinos eksperimentus. Problema buvo tai, kad į daugelį šių klausimų ji nieko negalėjo atsakyti. Ji prisiminė, kad, kai Raudonoji armija išlaisvino Aušvicą, ji ir jos sesutė nebuvo vienintelės, palikusios šį pragarą, buvo ir kitų vaikų. Šie išlaisvinti dvyniai taip pat galėjo suteikti svarbios informacijos, todėl ji nutarė atrasti savo vaikystės likimo draugus, užfiksuotus sovietų darytose nuotraukose ar vaizdo medžiagoje. Tai buvo sudėtinga užduotis: jie buvo skirtingų tautybių, kalbėjo skirtingomis kalbomis ir buvo išsibarstę po visą pasaulį. Susisiekti su jais pasaulyje, kuriame nebuvo interneto, juolab socialinių tinklų, prireikė herakliškos ištvermės. Tokią valią ir ištvermę Eva išsiugdė vaikystėje. Paieškose ją motyvavo mintis, kad tai padės geriau suprasti, kas nutiko jai pačiai ir jos seseriai. Tereikėjo surinkti prisiminimus iš tų pačių eksperimentų. Tai buvo lyg beprasmiškas dėlionės fragmentų dėliojimas. Eva ir Miriam sugebėjo

¹⁹ Frank McDonough and John Cochrane, *The Holocaust*. London: Bloomsbury, 2008, p. 91; *The power of series against institutionalized violence* in *Folha de S. Paulo*, 2019 m. liepos 21 d.

atsekti šimtą dvylika Mengelės eksperimentus išgyvenusių dvynių dešimtyje valstybių keturiuose žemynuose²⁰.

1985-ųjų sausį surengtas pirmasis tarptautinis asociacijos renginys. JAV ir Sovietų Sąjungos prezidentai nedalyvavo, to buvo galima tikėtis. Tačiau Eva ir Miriam buvo tvirtai apsisprendusios. Joms pavyko pasiimti dar keturis dvynius į simbolinį žygį, skirtą Aušvico išlaisvinimo keturiasdešimtosioms metinėms paminėti. Tai buvo nedidelis žingsnis skleidžiant žinią apie šį reikalą. Iš Lenkijos grupė išvyko į Jeruzalę²¹. Būtent ten turėjo įvykti didžiausias kampanijos, kuria buvo siekiama atkreipti viso pasaulio dėmesį į Mengelės bylą, renginys. CANDLES pavyko surinkti aštuoniasdešimt dvynių, taip pat žmonių, turinčių augimo sutrikimą, ir kitų liudininkų, galinčių papasakoti apie nacių gydytojo nusikaltimus. Tai neturėjo būti tikras teismo procesas, nes iki šiol nė vienai vyriausybei nepavyko suimti Mengelės, nors jis buvo vienas ieškomiausių karo nusikaltėlių pasaulyje. Tai, kad renginys neturėjo juridinės galios, nebuvo kliūtis Evai ir Miriam įgyvendinti savo siekį. Mengelė buvo „teisiamas“ jam nedalyvaujant, viešame procese. Šis renginys, kaip minėta, neturėjo jokių teisinių padarinių, tačiau bent jau leido viešai paskelbti informaciją apie jo įvykdytus nusikaltimus.

20 Eva Mozes Kor and Lisa Rojany Buccieri, op. cit., p. 130.

21 Apie Evos kelią į atleidimą galite paskaityti tekste, kurį parengė CANDLES Holokausto muziejus ir edukacijos centras. Žr.: <candleholocaustmuseum.org/our-survivors/eva-kor/her-story/her-story.html#title/read-about-eva-s-road-to-forgiveness>. Peržiūrėta: 2020 m. birželio 8 d.

Eva Mozes Kor ir Miriam Mozes Zeiger. Nuotrauka daryta Aušvice toje pačioje vietoje, kaip ir nuotrauka, kurią 1945 m. padarė stovyklos išvaduotojai. 1991 m. gruodis.

Indianos istorikų bendruomenė. M1492.